

Єлізавета Літвіненко,

аспірантка Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

**КАРТИ, ПЛАНИ, ІЛЮСТРАЦІЇ
НА СТОРІНКАХ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ
XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ
«THEATRUM EUROPAEUM»**

Веніамін Кордт як знавець німецької, данської, шведської, голландської та української мов мав змогу працювати в архівах багатьох країн, де зберігається численні раритети, пов'язані з історією Росії та України XVI–XVIII ст. У своїй роботі «Матеріали по истории русской картографии» дослідник згадує німецьке періодичне видання «Theatrum Europaeum» [3, с. 13]. «Theatrum Europaeum» («Театр Європи») – німецькомовна друкована історична хроніка XVI ст., на шпальтах якої висвітлювався перебіг військово-політичних подій Західної Європи та світу з 1618 по 1718 р. Матеріали хроніки вміщують у собі й повідомлення, присвячені Україні та подіям, які розгорталися на її землях у XVII – першій половині XVIII ст.

Історіографічна база, присвячена вивченню представленого джерела, досі залишається малочисельною та недостатньо висвітленою у наукових розвідках. Серед робіт західноєвропейських дослідників слід відзначити монографію німецького історика Германа Бінгеля «Das Theatrum Europaeum», в якій автор характеризує вклад даного друкованого видання у публіцистику XVII–XVIII ст. [10]. В російській історіографії варто відзначити статтю дореволюційного дослідника С. В. Рождественського «Известия о России в историческом сборнике «Theatrum Europaeum», в якій він повідомляє, що у збірнику розпорошена велика кількість відомостей про Росію, котрі, головним чином, присвячені історії дипломатичних взаємин Московської держави з державами західними та східними (Туреччиною, Персією, Китаєм) та війнам з Польщею та Швецією [9, с. 57]. Також, в даному контексті, можна згадати і про статтю А. Л. Гольдберга «Известия о России в западноевропейских периодических изданиях XVI–XVII вв.» [2]. У радянській історіографії увага до представленого часопису носила епізодичний характер. Значний внесок привнесли розвідки представників Дніпропетровської наукової школи, котрі

ставили перед собою завдання заповнити вакуумні прогалини джерелознавства історії України XVII–XVIII ст. Найбільше привнесли до дослідження «Театру Європи» засновник школи – М. П. Ковальський та його учень – Ю. А. Мицик [1, 5]. Також у зазначений період в русі цієї проблематики працював й історик Д. С. Наливайко [8]. Сучасні українські дослідники час від часу залучають фрагменти хроніки як додатковий матеріал для своїх розвідок, а ось вивчення самої історіографічної пам'ятки обходять увагою. Проте варто виокремити таких дослідників, як Теодор Мацьків, який аналізує «Theatrum Europaeum» як одне з західноєвропейських джерел для вивчення постаті Івана Мазепи, та Д. С. Наливайко, який у своїх працях розглядає хроніку поруч з іншими друкованими часописами того періоду, такими як: «Gazette de France», «The London Gazette», «Europäischer Mercurius» тощо [4, 6, 7].

Видавцем та автором перших томів часопису був відомий німецький гравер і художник Маттеус Меріан (*Matthäus Merian*), родом з невеликого швейцарського міста Базель. Більшу частину свого життя Меріан працював у німецькому місті Франкфурт-на-Майні. В молоді роки створював детальні плани міст у власному стилі. Він працював в основному у жанрі архітектурного пейзажу (італійці називають такі зображення «ведутами»). Це панорамні плани або види-перспективи міст, де були відображені всі будинки, вулиці, палаци, площі, наче побачені з висоти «пташиного польоту». Німецькою вони так і називаються – *Vogelschaubilder* (*der Vogel* – птах, *das Schaubild* – графік). Ці плани передбачили ті панорами, які сьогодні виконуються за допомогою методу аерофотозйомки. Разом з німецьким географом Мартіном Цайлером (*Martin Zeiler*, 1589–1661 рр.), а пізніше зі своїм сином Маттеусом Меріаном-молодшим (1621–1687 рр.), Меріан створив серію «*Topographia Germaniae*» (21 т.), до якої входила велика кількість планів та видів міст, мапи багатьох країн та географічна мапа світу. Серія набула значної популярності та неодноразово перевидавалася.

«Theatrum Europaeum» був найдорожчим і найбільшим виданням видавництва Маттеуса Меріана – 21 том *in folio*, 1432 ілюстрації, з них 720 великих та 19 невеликих гравюр на міді, а також 693 зображення монархів і полководців. Зображаючи ті чи інші події на своїх гравюрах до томів хроніки, Маттеус Меріан в більшості випадків спирався на сучасні йому новини та повідомлення, а також на особистий досвід і знання, здобуті у мандрах.

На гравюрах зображувалися найцікавіші для тодішнього європейського читача загалом події: коронації монархів, свята, придворні бали, надзвичайні випадки та явища (поява комети чи народження сіамських

близнюків). Серед портретів є декілька світлин відомих українських історичних постатей: зображення гетьмана Богдана Хмельницького, копія відомої гравюри Вільяма Гондіуса, та полковника Михайла Кричевського, теж копія, але вже з малюнка Вестерфельда, котрий є посмертним портретом [16, с. 227; 15, с. 815]. Є у хроніці й портрети монархів та персоналій, причетних до подій історії України – польських королів Яна Казимира Вази та Михайла Корибута Вишневецького, російського царя Михайла Федоровича, царя Петра Олексійовича, імператриці Катерини II, прибічника Б. Хмельницького – Януша Радзивілла, Стефана Чарнецького, Єжи-Себастьяна Любомирського (організатора відомого рокошу 1665 року – відкритого збройного виступу шляхти проти короля), шведського короля Карла XII, Степана Разіна, Кари-Мустафи, великого візира при султані Мехмеді IV та безпосередньо портрет турецького султана Мехмеда IV. «Theatrum Europaeum» багатий і на велику кількість зображень європейських міст, таких як Лондон, Страсбург, Бонн, Варшава, Краків, Рига, Ніцца тощо. Серед зображень є детальний план міста Кам'янець-Подільського, а також схематичні військові плани містечка Ставищі та міста Полтави [12, с. 650; 18, с. 1262; 20, с. 298].

Проте особливе місце серед ілюстрацій посідають географічні мапи. Кожен новий том розпочинався з географічної мапи тієї частини світу, про яку найбільше буде йти мова в даному виданні. Перший том «Theatrum Europaeum» містить у собі головну географічну мапу – мапу Європи – «Europa Nova Delineato», автором якої є Маттеус Меріан [14, с. 1]. По кутах мапи позначено Африку (Africae pars), Малу Азію (Asia Minor Natolia), та в цілому схід як Азійська частина (Asiae Pars). Зображені такі країни Європи, як: Англія (Anglia), Іспанія (Hispania), Франція (Gallia), Італія (Italia), Німеччина (Germania), Угорщина (Hungaria), Болгарія (Bulgaria), Польща (Polonia), Велике князівство Литовське (Litvania), Трансильванія (Transilua), Молдавія (Moldavia), Румунія (Romania), Греція (Graecia), Данія (Dania), Норвегія (Norvegia), Фінляндія (Finlandia), Лівонія (Livonia), окремо на мапі позначено Московію (Moscovia) та Русію (Russia), що охоплює Ростово-Суздальщину (Rostowa Sudalia), Вологду (Wologda), Нижній Новгород (Nigi Novgorod), Рязань (Rezania) тощо.

Між Польщею та Великим князівством Литовським невелика територія окреслена як Русія (Russia), з містами Львів (Leopolis), Белз (Belz), Кам'янець-Подільській (Kamieniecz), Дубровіца (Dubrowica), Брацлав (Braklow), Київ (Kyowia) тощо. Себто позначено лише західні та північні землі, а вся інша територія українських земель позначена назвою «Ducatus Severiensis». Південні землі та Крим з Чорним (Pontus Evxinus) та

Азовським (Meotis Palus) морями окреслено як татарські володіння (Tartaria Przesopenus). Географічна мапа Європи подається також у VII та XV томах «Theatrum Europaeum», але вони є точними, копіями тієї, що розміщена у першому томі.

Окремої мапи України, як в принципі і Московії, автори німецької хроніки не подають. Проте українські землі можна віднайти на географічних мапах інших держав, що розміщені в різних томах історичного часопису. Так, у VIII томі (1657–1660 pp.) вміщено географічну мапу Трансильванії («Transylvania Sibenbürgen»), де на півночі («Pars Russiae») зображені Карпати, позначені, як «Carpathus mons nunc Crobak a Ruis Biescid dictus» [17, с. 923].

У XVII томі хроніки (1704–1706 pp.) вміщено географічну мапу Польщі під назвою – «Polonia Regnum, et Silesia Ducatus». У правому нижньому куті є позначення: «Russie pars», у верхньому правому куті зображено р. Буг (Bug flu.) та землі Підляшшя (Podlachia), зокрема міста Дорогичин (Drogiezin), Мельник (Mielnick), Крево (Krzewiew), Більськ (Bielsk), Сім'ятич (Siemvatäcze) [19, с. 280]. Авторство позначено як «M. Merian fecit» – зроблено М. Меріаном. Однак слід зазначити, що, можливо, вона є копією з мапи роботи Ніколаса Вішера I (*Nicolaes Visscher I*) 1657 року. Географічна мапа поляка має назву «Tabula Nova Poloniae et Silesiae» та виконана у кольорі з зображенням портрету короля Яна Казимира та планів міст Кракова і Гданська [12, с. 31]. Проте назви й позначення річок, населених пунктів, адміністративних одиниць, українських земель співпадають з мапою, вміщеною у XVII томі «Theatrum Europaeum».

У IX томі (1660–1665 pp.) німецького видання розміщено дві географічні мапи: Угорщини та Великого князівства Литовського. На мапі Угорщини («Totius Regni Hungariae») є і землі України, а точніше частина її західних територій з Карпатськими схилами, що окреслені як: «Sarmatici Russis Biescid», напрям – «Russiae Pars», а територія – «qua tum Ukrainanis». Позначено такі річки, як: Рось (Ros flu.), Роставиця (Rastowica), Буг (Bug flu.), Дніпро (Nieper f.) та назви земель – Поділля (Podolia) та Волинь (Volynia Ulterior) з прилеглими містами, зокрема: Львів (Leopolis, Russen Lemberg), Стрий (Stry), Бар (Bar), Вінниця (Winnica), Немирів (Nemirow), Корсунь (Korsun), Біла Церква (Biallakerkiew) тощо [18, с. 1]. А на мапі Великого князівства Литовського («Magni Ducatus Lithvaniae») позначено такі українські землі, як: Покуття (Pokutie pars), Волинь (Volynia citerior und Volynia ulterio), Підляшшя (Podlashia), Поділля (Podolia), Полісся (Polesia), є навіть і сама назва – «Україна» («que tum Ukraina ab aliis vocitatur») [18, с. 2]. Також позначено Київщину, зокрема такі міста як Київ (Kyonia),

Чорнобиль (Czernobel), Канів (Kaniow), Черкаси (Czyrkaŭy), Пирятин (Piratyń). При цьому Київ позначено як столицю (Civitas cum Palatinatu), окреслених авторами українських земель. Вся інша територія, що знаходиться після Пирятин, позначена, як і на попередніх, вище зазначених мапах – «Severiensis Duc. Pars.». Слід відмітити, що при створенні мапи за приклад, скоріш за все, використані дані з географічної мапи Т. Маковського (Т. Makowskis), виданої без текстових приміток та позначення річки Дніпро у 1635 в атласі «Theatrum orbis terrarum» [11, с. 55]. Про це свідчать ідентичні назви українських земель та позначення річок і населених пунктів, проте мапа німецької хроніки не є точною копією, бо має інший масштаб та розміщення територій.

Таким чином, німецькомовна хроніка «Theatrum Europaem» як іноземне джерело історії України XVII – першої пол. XVIII ст. хоча і не містить окремої географічної мапи українських земель, проте свідчить про наявність певних уявлень щодо них у її авторів. Німецькі компілятори позначили Україну (а згодом і саму назву території) на мапі Європи. Вони виокремлювали територію України від інших держав, з чого можна зробити припущення, що для авторів вона була окремим державним утворенням з власними землями та столицею. Представлена історична хроніка в ті часи була чи не найбільш відомим і популярним виданням на теренах Західної Європи, котре читали й поважали. Саме зі сторінок цього періодичного видання європейський читач міг дізнатися і про події, які відбувалися на теренах українських земель, і про їх розташування.

Список використаних джерел

1. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. [Текст] : учеб. пособие / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – 80 с.
2. Гольдберг А. Л. Письма и заметки. «Известия о России в западно-европейских периодических изданиях XVI–XVII в. / А. Л. Гольдберг – Вопросы истории. – 1961. – № 7. – С. 204–207.
3. Кордт В. Материалы по истории русской картографии / Вениамин Кордт. – К, 1899. – 15 с. – (Карты всей России и южных областей до половины XVII века; Вып. 1). – Библиогр. в подстроч. примеч.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709) / Теодор Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 176 с. – (Український вільний університет. Сер.: монографії; ч. 15). – Бібліогр.: с. 196–200 та в кінці розд.
5. Мыщук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) / Юрий Андреевич Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ. – 1981. – 89 с. – (Немецкие и австрийские источники; ч. 1). – Библиогр.: с. 65–87.

6. Наливайко Д. Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Дмитро Наливайко – К. : Дніпро. – 1992. – 495 с. – Бібліогр.: с. 478–494.

7. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко – К. : Основи, 1998. – 578с. – Бібліогр.: с. 524.

8. Наливайко Д. С. Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Дмитро Сергійович Наливайко // Укр. істор. журн. – 1972. – № 1. – С. 132–137. – Бібліогр.: с. 137.

9. Рождественский С. В. Известия о России в историческом сборнике «Theatrum Europaem» / С. В. Рождественский // Журнал министерства Народного Просвещения – май 1891 – Вып. 275. – С. 57–78.

10. Bingel H. Das Theatrum Europaem, ein Beitrag zur Publizistik des XVII und XVIII Jahrhunderts / Hermann Bingel. – Berlin, 1909. – 125 с.

11. Lietuva hemlapiuse / [red. Arūnas Prelgauskas]. – Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002. – 218 n. – Бібліогр. в підрядк. Прим.

12. Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku / [red. Jerzy Ostrowski]. – Warszawa, 2005. – 54 d.

13. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1687–1690. – Teil XIII / Beschreibung durch anonymus XIII. – Frankfurt.a.M., 1698. – 1114 s.

14. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1618–1629. – Teil I / Beschreibung durch J. P. Abelinum. – Frankfurt.a.M., 1662. – 1164 s.

15. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1648–1651. – Teil. VI / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1663. – 1243 s.

16. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1651–1657. – Teil. VII / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1685. – 1136 s.

17. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1657–1660. – Teil VIII / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1693. – 1304 s.

18. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1660–1665. – Theil XI / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1699. – 1570 s.

19. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1704–1706. – Teil XVII / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1718. – 370 s.

20. Theatrum Europaem, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1707–1709. – Teil XVIII / Beschreibung durch Daniel Schneider. – Frankfurt.a.M., 1720. – 454 s.